

*Кізлова О. С.,
д. ю. н., професор
кафедри цивільного та господарського права і процесу
Міжнародного гуманітарного університету*

ВЕКСЕЛЬ У ЗАСТАВНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Анотація. В даній статті розглянуті основні положення застосування векселя у заставних правовідносинах. Встановлено, що зі всіх груп цінних паперів, що знаходяться в Україні в цивільному обігу, одним із найбільш дискусійних питань, що належить до застави цінних паперів, є питання про заставу векселя.

Ключові слова: заставні правовідносини, цінні папери, вексель, застава векселя.

Постановка проблеми. Впродовж декількох століть у цивілістичній науці розробляється теорія цінних паперів, проте і сьогодні правильне зауваження Г. Ф. Шершеневича про те, що «поняття про цінні папери досі не прояснилося ні в житті, ані в науці, ані в законодавстві». Багато в чому це пов'язано з подвійністю їхньої правової природи. К. Анненков, цитуючи Н. О. Нерсесова, зазначав, що деякі з інститутів цивільного права стоять ніби на рубезі речового і зобов'язального права, до їх числа відносять і цінні папери, які за деякими властивостями підлягають визначенню зобов'язального права, а за іншими – речового [1].

Викладення основного матеріалу. Відповідно до ст. 177 ЦКУ, цінні папери належать до об'єктів цивільних прав, зокрема речей (майна), і саме як такі ми розглядаємо їх при дослідженні заставних правовідносин.

Віднесення законодавцем цінних паперів до такого виду майнових об'єктів, як речі, впливає і з аналізу статей ЦКУ: наприклад, ч. 2 ст. 115 ЦКУ, в якій визначається, що вкладом до статутного капіталу господарського товариства можуть бути гроші, цінні папери, інші речі; ст. 116 ЦКУ надає учасникові господарського товариства право здійснювати відчуження саме цінних паперів; ст. 389 ЦКУ в імперативній формі визначає, що цінні папери на пред'явника не можуть бути витребувані від добросовісного набувача, а, як відомо, цивілістична доктрина дозволяє застосувати інститути ввідикації лише до речей; ст. 576 ЦКУ чітко встановлює, що предметом застави може бути будь-яке майно (зокрема, речі, цінні папери, майнові права). Тобто предметом застави є не право з цінних паперів, а саме цінні папери.

Таким чином, законодавець у ЦК України викладав концепцію, відносно якої цінні папери є речами та об'єктами речового права, але, як визначає О. В. Регурецька, його позиція є дещо непослідовною. Так,

відповідно до норм ЦКУ, права, посвідчені іменними цінними паперами, передаються в порядку, встановленому для відступлення права вимоги (цесії), тобто за змістом прирівнюються до зобов'язаних прав, які можна відступити іншій особі. При цьому цінні папери визначаються об'єктом права власності, у тому числі в п. 2 ст. 194 ЦК України [2].

І все-таки віднесення в ЦКУ цінних паперів до категорії рухомих речей, безумовно, вплинуло на можливість їх застави.

Цінні папери, будучи одним із найбільш універсальних видів предмета застави, можуть використовуватися будь-яким суб'єктом цивільного обігу, у торгівлі це застава векселів, складських свідоцтв, коносаментів, у банківській і фінансовій сферах – акції, облігації, заставні свідоцтва при кредитуванні виробничих організацій, у заставу надається будь-який з перерахованих видів цінних паперів.

Зі всіх груп цінних паперів, що знаходяться в Україні в цивільному обігу¹, одним із найбільш дискусійних питань, що належить до застави цінних паперів, є питання про заставу векселя.

Пов'язано це з цілим рядом причин: по-перше, як і відносно інших видів цінних паперів, відносно векселя незрозуміло – чи є предметом застави папір або засвідчене ним право; по-друге, неясна роль заставного індосаменту, а саме, чи є він підставою виникнення застави відповідно до норм ЦК України.

Для того, щоб розібратися в цьому питанні, необхідно мати чітке уявлення про сам вексель як про цінний папір, а також необхідно визначитися з обсягом тих відносин, які виникають з цього приводу.

В Україні правове регулювання вексельного обігу здійснюється Законами України «Про цінні папери та фондовий ринок», «Про обіг векселів в Україні», нормами Женевських вексельних конвенцій № 358 і 359, які встановили Єдиний Закон про перевідний і простий вексель 1930 року [3].

¹ У цивільному обігу знаходяться такі цінні папери, як пайові цінні папери (акції, інвестиційні сертифікати), боргові цінні папери (облігації підприємств, державні облігації України, облігації місцевих позик), казначейські зобов'язання України, ошадні (депозитні) сертифікати, векселі, іпотечні цінні папери (іпотечні облігації, іпотечні сертифікати, застави, сертифікати ФОН), приватизаційні цінні папери, товаророзпорядчі цінні папери. Див.: [56] Бутук А.И. Экономическая теория : учеб. пособ. / А.И. Бутук. – К. : Вікар, 2000. – С. 644.

На базі норм цих конвенцій було прийнято «Положення про перевідний і простий вексель» від 7 серпня 1937 року з урахуванням деяких особливостей [4]. Україна є правонаступницею прав та обов'язків Союзу РСР за вексельними конвенціями 1930 року згідно зі ст. 7 Закону «Про правонаступництво України».

Уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі набрав чинності в Україні з 6 січня 2000 року [5].

Механізм використання векселів як інструментів кредитування та платежу визначають такі документи: Закон України «Про нотаріат» (ст. 92), нормативні документи НБУ, зокрема Положення про безготівкові розрахунки в господарському обігу від 24 травня 1993 року; Порядок проведення банками операцій з векселями, затверджений 25 лютого 1993 року; та Роз'яснення щодо використання векселів у господарському обігу [6].

Вексель¹ [7] існує вже понад шість століть і є знаряддям комерційного кредиту, його інколи називають торгівельними грошима, оскільки він виникає безпосередньо з торгівельних операцій.

Якщо вексель складений та оформлений правильно, то це є безперечним зобов'язанням, у якому не вказується об'єкт кредитної операції, що впливає з товарообміну. Згідно із законодавчим визначенням векселя переказний вексель може визнаватися цінним папером лише тоді, коли він містить зобов'язання його платника про сплату вексельної суми. Однак, як вважає В. О. Гончаренко, на практиці можливі ситуації існування векселя як цінного папера без його акценту [8].

Вексельні зобов'язання – це письмове поручництво (гарантійний запис) за векселем, що здійснює третя особа (аваліст), яка бере на себе відповідальність за виконання вексельного зобов'язання, за чужим вексельним боргом: акцептанта, векселедавця, індосанта.

У науковій літературі неодноразово підкреслюється думка про те, що внаслідок особливостей конструкції застави векселя, відповідно до вексельного права, можна говорити про існування вексельної застави, особливий різновид застави, що істотно відрізняється від застави як інституту цивільного права.

Перша відмінність полягає в тому, що цивільно-правова застава виникає на підставі закону або договору, вексельна застава виникає на підставі так званого «заставного індосаменту», який є односторонньою операцією, друга відмінність у тому, що договір застави є операцією, яка забезпечує виконання зобов'язання щодо іншої операції, має залежний від основного зобов'язання субсидіарний характер і припиняється

в разі недійсності основного зобов'язання. У вексельному праві поняття «заставний індосамент» використовується для позначення спеціального виду передавального напису, що засвідчує факт передачі векселя під заставу. Слід відмітити, що само вексельне законодавство такого терміну, як «заставний індосамент», не закріплює. На практиці цей термін вживається для позначення індосаменту, що містить застереження особливого характеру. Так, ст. 19 Конвенції про переказні та прості векселі згадує про застереження, «що має на увазі заставу». Однак і у судовій практиці по спорах, що виникають з вексельних правовідносин, і у теоретичних дослідженнях термін «заставний індосамент» є загальноживим.

Вексельна застава є самостійною операцією, і недійсність основного зобов'язання не тягне недійсності вексельної застави, що дозволяє стягнути збитки, заподіяні у зв'язку з недійсністю забезпеченого заставою зобов'язання. По-третє, звернення стягнення при цивільній правовій заставі можливе в разі невиконання або неналежного виконання забезпеченого заставою зобов'язання за обставинами, за які відповідає заставодавтель. Право звернення стягнення на предмет вексельної застави не ставить вексель у залежність від наявності або відсутності будь-яких зобов'язань між заставодавцем або заставодержателем.

Векселедержатель – заставодержатель має право здійснити права, що впливають з векселя. По-четверте, до вексельної застави не застосовуються правила про черговість задоволення вимоги кредиторів при банкрутстві заставодавтеля. По-п'яте, припинення вексельної застави здійснюється не за підставою, передбаченою для застави, а на підставі зворотного індосаменту векселедержателя – заставодержателя, на користь заставодавтеля або закресленням заставного індосаменту. По-шосте, через специфіку заставного індосаменту та особливостей векселя як цінного папера подальша вексельна застава неможлива. По-сьоме, порядок звернення стягнення на предмет вексельної застави не пов'язаний із судовими процедурами і здійснюється через заставний індосамент та умови, що містяться в тексті векселя.

Н. В. Ковальов, на наш погляд, розглянув у всіх аспектах відмінності цивільно-правової застави від вексельної застави, тому ми визнали доцільним процитувати їх, практично, повністю [9].

Досить спірним було і залишається питання про заставний індосамент, а саме, яким чином він тягне створення застави відповідно до норм ЦК України, якщо є одним із різновидів індосаменту, що не передає право власності на вексель.

Як справедливо відзначає А. А. Вишневський, «застава векселя, виконана у формі заставного індосаменту, не є за своєю юридичною природою заставою в тому значенні, яке надається заставі цивільним законодавством.

¹ Вексель – цінний папір, який засвідчує грошове зобов'язання сплатити за пред'явленням або в установленний строк конкретну суму певній особі, або особі, яка вказується цією особою, або пред'явникові векселя. Простий вексель – це нічим не обумовлений обов'язок векселедавця сплатити певну суму грошей кредиторів. Переказний – це письмовий наказ кредитора боржникові (трасату) про сплату в зазначений строк певної суми грошей іншій особі (ремітенту).

Правила звернення стягнення закладеного майна абсолютно непридатні до застави векселя, оскільки держатель векселя за заставним індосаментом має право вимагати вексельну суму незалежно від долі того зобов'язання, яке було забезпечено заставою векселя» [10].

На думку Л. А. Новоселової, «з урахуванням особливостей оформлення права застави, змісту прав заставодателя, залежності права заставодержателя від долі основного зобов'язання, особливого порядку реалізації предмета застави, застава векселя є особливою формою застави.

У відносинах боржників щодо векселя векселедержатель є кредитором, якому має бути вироблене виконання незалежно від того, які були реальні відносини між векселедержателем та особою, що передала йому вексель зі здійсненням заставного індосаменту. Досконало між цими особами операція є фідучіарною, таким чином визначається, що застава векселя передбачає не заставу, а фідучіарну передачу права власності на вексель кредиторіві, а останній же зобов'язується повернути вексель кредиторіві при виконанні боржником зобов'язання» [11].

Виходячи з такого розуміння векселя, коли передача векселя в заставу нічим не відрізняється від звичайної передачі права власності на вексель, вважалося, що заставодержатель стає власником такого векселя, але зобов'язаний передати право власності на нього заставодателіві в разі виконання забезпеченого заставою зобов'язання.

Проте, М. М. Агарков розглядав заставу векселя не як передачу права власності на вексель заставодержателіві, а саме як заставну операцію, внаслідок якої право власності на закладений вексель зберігається до моменту звернення стягнення [12].

Вихід з такого положення може бути знайдений лише враховуючи те, яким чином оформляється застава векселя.

Якщо вексель переданий у заставу (заклад) по праву, яке передбачене цивільним законодавством, без оформлення індосаменту на ім'я заставодержателя, то останній має право реалізувати свої права в загальному порядку, передбаченому ЦК України. Тоді, коли між сторонами укладений договір застави векселя, однак вексель переданий заставодержателіві не за заставним, а за звичайним іменним або бланковим індосаментом, відносини між контрагентами визначаються за загальними правилами Закону «Про заставу».

Якщо ж застава векселя оформлена відповідно до правил вексельного законодавства шляхом складання індосаменту із застереженням «валюта в заставу», «валюта в забезпеченні» або іншими словами, що мають на увазі заставу, то відносини сторін мають бути врегульовані правилами про заставу, передбаченими Положенням про перевідний і простий вексель.

Таким чином, застава векселя регулюється і цивільним правом, і вексельним, але при цьому слід мати на увазі, що Положення про перевідний і простий вексель не містить чіткої норми про значення заставного індосаменту з погляду загальних норм про заставу. У цьому плані слід погодитися з думкою А. А. Маковської, що для застави векселя потрібний договір застави, необхідність якого не підміняється заставним індосаментом [13].

Визнаючи вексельну заставу особливим різновидом застави, який має значні відмінності від застави, передбаченої цивільним правом, слід визнати і те, що багато в чому він ефективніший і зручний як для заставодержателя, так і для заставодателя.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок про те, що заставний індосамент сам по собі не є ні договором застави векселя, ні його формою. Більше того, на думку багатьох вчених, його взагалі не можна розглядати як підставу виникнення заставних правовідносин з точки зору цивільного законодавства України, оскільки ч. 1 ст. 574 ЦК України встановлює жорстке правило про те, що застава виникає на підставі договору, закону або рішення суду, і це правило не передбачає винятків стосовно оформлення застави векселя із загального порядку оформлення застави.

А це, в свою чергу, означає, що вчинення заставного індосаменту на векселі без укладення договору застави векселя породжує лише ті юридичні наслідки, які встановлені вексельним законодавством, але не породжує наслідків, встановлених загальноцивільним законодавством про заставу, і, відповідно, виключає застосування норм ст. 572-593 ЦК України. А тому, при відсутності договору застави, грошові кошти, отримані за векселем держателем векселя з заставним індосаментом, підлягають передачі особі, яка передала вексель під заставу, на підставі норм про наслідки недійсності правочину.

Література:

1. Анненков К. Система русского гражданского права. Введение и общая часть / К. Анненков. — 3-е изд., перераб. — Т. 1. — СПб: Типография М. М. Стасюлевича, 1910. — С. 307.
2. Регурецька О. В. Право власності на акції як підстава набуття корпоративних прав / О. В. Регурецька // Довідник нотаріуса. — 2005. — № 5. — С. 8-9.
3. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — Офіц. вид. — 2006. — № 31. — Ст. 268.; [366] Про обіг векселів в Україні: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2374-III // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 24. — Ст. 128.
4. Вишнеvский А. А. Вексельное право: учеб. пособ. / А. А. Вишнеvский. — М.: Юристь, 1996. — С. 142-159; Белов В. А. Вексельное законодательство России / В. А. Белов. — М.: Юриформ, 1996. — С. 419-447; Белов В. А. Ценные бумаги в российском гражданском праве / В. А. Белов; под ред. Е. А. Суханова. — М.: ЮрИнфоР, 1996. — 448 с.
5. Конвенція, якою запроваджено Уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі від 7 червня

- 1930 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_009
6. Плахотнюк С. О. Про деякі питання арбітражного процесу і судової практики вирішення спорів, пов'язаних з вексельним обігом / С. О. Плахотнюк // Вісник Вищого арбітражного суду України. — 1999. — № 1. — С. 141.
 7. Юридичний словник / За ред. В. Г. Гончаренка. — К.: Форум, 2005. — С. 50.
 8. Гончаренко В. О. Вексель як вид боргового цінного папера / В. О. Гончаренко // Актуальні проблеми держави і права. — 2009. — Вип. 51. — С. 279.
 9. Ковалёв В. Н. Залог как способ обеспечения банковского кредита в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Валерий Николаевич Ковалёв. — М., 2002. — С. 91.
 10. Вишнеvский А. А. Вексельное право: учеб. пособ. / А. А. Вишнеvский. — М.: Юристъ, 1996. — С. 104.
 11. Новосёлова Л. А. Вексель в хозяйственном обороте: Комментарий практики рассмотрения споров / Л. А. Новосёлова. — М.: Статут, 1996. — С. 26-27.
 12. Агарков М. М. Основы банковского права: Учение о ценных бумагах / М. М. Агарков. — М.: БЕК. — 1994. — С. 115-116.
 13. Маковская А. А. Залог денег и ценных бумаг / А. А. Маковская. — М.: Статут, 2000. — С. 118.
- Кизлова Е. С. Вексель в залоговых правоотношениях по законодательству Украины**
- Аннотация.** В данной статье рассмотрены основные положения применения векселя в залоговых правоотношениях. Определено, что из всех групп ценных бумаг, которые находятся в гражданском обороте в Украине, одним из наиболее дискуссионных вопросов залога ценных бумаг является вопрос залога векселя.
- Ключевые слова:** залоговые правоотношения, ценные бумаги, вексель, залог векселя.
- Kizlova E. Promissory note in the pledge legal relations under the laws of Ukraine**
- Summary.** In this article the substantive provisions of application of bill of exchange are considered in mortgage legal relationships. It is certain that from all groups of securities that are in civil circulation in Ukraine, one of the most debatable questions of mortgage of securities is a question of mortgage of bill of exchange.
- Keywords:** mortgage legal relationships, securities, bill of exchange, mortgage of bill of exchange.